Kabul ve Ret Bağlamında İslamî Düşünce Kabir Azabı

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Kılıçarslan

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6935-1878>

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Nevşehir –
TÜRKİYE

Makale Geçmişi

Geliş: 16.02.2020

Kabul: 22.03.2020

On-line Yayın: 25.03.2020

Anahtar Kelimeler

Kabir

Hayat

Azap

Ret

Kabul

Araştırma Makalesi

DOI:

<http://dx.doi.org/10.29228/JASSS.42185>

Öz

Ölen birinin cesedine ne yapılması gerektiğine dair ilahî kaynaklı ilk öğretinin bozulmasıyla bu alanda farklı ritüeller oluşmuştur. Bunun en önemli nedenlerinden biri, peygamberlerin tebliğ ettiği tevhid inancından uzaklaşan insanların ahiret kavramı hakkındaki kafa karışıklıdır. Ölümünden sonra bir hayatın var olduğuna inananlar, ölümlerini bu yeni hayata hazırlamaya yönelik tutumlar sergilemişlerdir. Ölüyü sevdiği eşyalarla ve hatta sevdiği kişilerle birlikte gömme, bedenini korumak için mumyalama ya da yakarak küllerini kutsallığına inanılan çeşitli alanlara serpmeye bunun en yaygın örneklerindendir.

Dünyayı imtihan alanı olarak telakki eden inançlarda doğal olarak ölüm sonrası bir azap ve ödül düşüncesi de teşekkül etmiştir. İlahî dinlerden en ilkel kabile dinlerine kadar hemen her inanç türünde adaletin tecellisi için ölüm sonrası bir cezalandırma veya ödüllendirme düşüncesine rastlamak mümkündür.

İlahî dinler olarak kabul edilen Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'ın her üçünde de bir ahiret hayatının varlığı kabul edilir. Ancak Yahudilik ve Hristiyanlığın kutsal metinlerinde kabir hayatına yönelik ifadeler çok net değildir. Kabir hayatına ve kabir azabına yönelik Kur'an ayetleri de yeterince sarıh değildir. Bu nedenle bu iki kavramın varlığını ancak İslam'ın ikinci temel kaynağı olan sünnet sayesinde netleştirmek mümkün olabilir. Sünnetin Kur'an gibi koruma altında olmaması, kelim-ı kibar ve darb-ı mesel türünden bazı sözlerin yanı sıra pek çok uydurma sözün hadis kitaplarına girmiş olması bazı kesimlerin sünnete karşı olumsuz bir tavır sergilemelerine neden olmuştur. Sünnet üzerinden hüküm çıkarmaya da itikat oluşturmaya da karşı çıkmışlardır. Bu makalede çeşitli İslamî grupların kabir azabı hakkındaki görüşleri delilleriyle birlikte ele alınmıştır. Küçük bir azınlık kabir azabını ya tamamen, ya ruha yönelik boyutuyla ya da bedene yönelik olarak inkâr etmiştir. Buna rağmen İslam ulemasının çoğunluğu kabir azabına işaret eden ayetleri ilgili hadislerle birlikte değerlendirmiş ve kabir azabının var olduğunu söylemiştir.

Atıf Bilgisi / Reference Information

Kılıçarslan, M. (2020). Kabul ve Ret Bağlamında İslamî Düşünce Kabir Azabı. *Jass Studies- The Journal of Academic Social Science Studies*, Year: 13, Number: 79, Spring, p. 321-335.

Grave Torment in the Context of Acceptance and Rejection in Islamic Thought

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Kılıçarslan

Nevsehir Hacı Bektas Veli University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Science,
Nevsehir- TURKEY

Article History

Submitted: 16.02.2020

Accepted: 22.03.2020

Published Online: 25.03.2020

Key Words

Grave

Life

Torment

Rejection

Acceptance

Abstract

Different rituals were formed in this field with the disruption of the divine primary teaching about what should be done to the corpse of a deceased person. One of the most important reasons for this is the confusion about the concept of the hereafter for people who are moving away from the belief in the oneness of the prophets. Those who believed that a life exists after death showed attitudes towards preparing their dead for this new life. Burying the dead with the things he loves and even the people he loves, mummification to protect his body, or sprinkling his ashes in various areas believed to be sanctuary are among the most common examples of this.

In beliefs that consider the world as a test area, a post-death punishment and awards thought have naturally emerged. From the divine religions to the most primitive tribal religions, it is possible to come across a post-death awards or punishment thought for the manifestation of justice in almost every type of faith.

The existence of an afterlife is accepted in all three of Judaism, Christianity and Islam, which are accepted as divine religions. However, statements about the grave life in the holy texts of Judaism and Christianity are not very clear. The verses of the Qur'an for the grave life and the torment of the graves are also not clear enough. Therefore, it was possible to clarify the existence of these two concepts only through the Sunnah, the second main source of Islam. The fact that sunnah is not under protection like the Qur'an, and some words such as word of kind and coup-like, as well as many fabricated words have entered the hadith books, caused some people to display a negative attitude towards sunnah. They opposed making judgments over sunnah or forming beliefs. In this article, the views of various Islamic groups about the torment of the graves are discussed together with their evidence. A small minority denied the grave punishment, either entirely, or only its spirit-oriented dimension, or corporal dimension. Nevertheless, the majority of the scholars of Islam evaluated the verses indicating the torment of the graves together with the relevant hadiths and said that the torment of the graves exists.

Research Article

DOI:

<http://dx.doi.org/10.29228/JASSS.42185>

GİRİŞ

Ölümle kıyamet arası dönemde bir yaşamın olacağı inancı, ister ilahî kaynaklı olsun ister gayr-ı ilahî pek çok dinde kendisine yer bulmuştur. Kâbil'e öldürdüğü kardeşi Hâbil'in cesedini ne yapacağı bir karga aracılığıyla öğretildiği (Mâide, 5/31) günden itibaren insanlar, ölen yakınlarıyla ilgili çeşitli uygulamalar yapmışlar, ölülerini ortada bırakmamışlardır. Bilahare gelen bütün peygamberler ümmetlerine ölüleri defnetmelerini emretmişler, Yüce Allah'ın ölümler hakkındaki emrini insanlara tebliğ etmişlerdir. Buna rağmen insanların ölümler hakkındaki tasarrufları tarih boyunca farklılıklar arz etmiştir. Uygulamalardaki çeşitliliğin nedeni, ilahî kaynaklı ilk öğretinin bozulmasıyla farklı ritüellerin oluşmasıdır. İnsanların ölümlerine yönelik uygulamalarını belirlemede ahiret ve yeniden dirilme kavramlarına olan inanç ve bakış açıları etkili olmuştur.

Bazı toplumlar, ölümden sonra ruhun hayatıyetini devam ettirdiğine inandıkları için yeni hayatında ihtiyaç duyacağı ya da yaşarken en çok sevdiği eşyaları ölüyle birlikte mezara koymuşlardır. Dünyanın farklı yerlerinde pek çok örneği bulunan mezara eşya bırakmanın önemli bir örneği Sümerlerdir. Ruhun, yeraltında bulunduğu inananlar Habur nehrinden geçerek ölümler diyarına ulaştığı şeklindeki itikatları nedeniyle Sümerler ölenin eşyalarını mezarına koymuşlar, onlardan istifade etmesini arzulamışlardır (Sarıkçıoğlu, 2002: 22).

Kimileri de ölümlerle birlikte bedeni terk eden ruhun bir zaman sonra yeniden bedene döneceği ve ona hayat bahşedeceği düşüncesiyle imkân dâhilinde bedeni bu yeniden buluşmaya hazırlamak için mumyalama yöntemini kullanmıştır. Farklı coğrafyalarda örneklerine rastlanan bu yöntemde en meşhur olan halk, Mısırlılardır. Mısırlılarda ölümlerin mumyalanması geleneğinin ne zaman başladığı kesin olmamakla birlikte önceleri sadece firavunların mumyalandığı bilinmektedir. Çünkü tespit edilen en eski mumyalar firavunlara aittir. Ancak bu uygulama MÖ. 15. yüzyıldan itibaren gittikçe yaygınlaşmış, yönetici olmasa da maddi durumu elveren herkes mumyalanmıştır. Bu sayede mumyalık pek çok insanın ekmek kapısı haline gelmiştir (Detaylı bilgi için bkz. <https://www.tarihiolaylar.com/tarihi-olaylar/mumya-260> Erişim: 31.11. 2019).

Bazı toplumlarda ise ölüm, sadece dünyalar arası bir geçiş, bir hayattan diğerine intikal olarak algılanmıştır. Bunun sonucu olarak ölenle beraber onun karısı, köleleri, arkadaşları ve hatta bazen dinî hizmetlerini yapsın diye bir kâhin de ölenle birlikte gömülmüştür. Bu uç örnekler daha çok eski Amerikan inançlarında rastlanılmaktadır (Okuyan, 2015: 25).

Türkçede ruh göçü, Arapçada tenasüh, Batı dillerinde reenkarnasyon diye adlandırılan inançta ise ruh, ölümlerle birlikte yine bu âlemde bir bedenden diğerine intikal eder. Eski Mısır, Yunan, Roma ve Kelt inançlarında görülen bu inanca göre kişi ilk hayatında iyi, dürüst, yardımsever bir yaşam sürdürmüşse ölümünden sonra daha iyi bir bedende dünyaya gelecek, daha müreffeh bir hayata sahip olacaktır. Bu, genel kabul görmüş bir inanç olmakla birlikte sonraki yaşamda insanı nasıl bir hayatın beklediği noktasında söz birliği yoktur. Mesela Eflatun, yeniden dünyaya gelecek ruhların gerçeği anlama derecesine göre dokuz ayrı kategoriye ayrılacağını iddia eder. Hint inanç sisteminde ise Samsara diye anılan ruh göçü, sonsuz bir ölme ve yeniden doğmayı ifade eder. Ancak Vedalar'da bu dünyadaki eylemlerine bağlı olarak ruhun iyilikler diyarı Svarga veya acı ve işkence diyarı Naraka-loka'ya gideceği bildirilir (Yitik, 2011: XL/441-442; Erdoğan, 2019: 86-87). Yani Hintlilerde, gelenekteki din ile yazılı literatürdeki din, ruh göçü konusunda farklı düşüncelere sahiptir.

Mecusiler kabir hayatını üçlü bir tasnife tabi tutarlar. İyiler cennete, kötüler cehenneme, dindarlar ise kendilerine tahsis edilmiş özel bir yere gideceklerdir. Bu gidilen yerlerdeki ödül ve ceza bedensel olarak hissedilecektir (Okuyan, 2015: 25).

İlahî kökenli dinlere gelince, her üçünde de bir kabir hayatı inancı vardır. Ancak İslam'ın dışındaki dinlerde detayları belirlenmiş, varlığına mutlak anlamda değinilen bir kabir hayatından söz etmek zordur. Özellikle Yahudilikte kabir hayatına yönelik İslam'daki gibi net bir anlatım yoktur. Eski

Ahit'te Şeol kelimesiyle ifade edilen karanlık bir diyardan bahsedilir. Şeol, "varılacak son nokta, kabir veya dünya hayatının sonu" olarak geçer ve iyilerin ödüllendirileceği kötülerin de cezalandırılacağı bir mekân olarak sunulur (Eski Ahit, İşâyâ, 38/18). İlgili cümlelerdeki muğlak ifadeler, Şeol ile cehennem mi yoksa kabir hayatı mı kastedilmiştir sorusuna net bir cevap vermediğinden Yahudiliğin kabir hayatına bakışını kutsal kitabından hareketle ortaya koymak mümkün değildir (Çapku, 2015, 54-55). Gerçi aşağıda göreceğimiz üzere İslam'ın kutsal kitabının kabir hayatına yönelik anlatımları da tartışmaya açıktır ve bu konuda net bir çıkarım ancak ikincil kaynak olan sünnet sayesinde mümkün olmaktadır. Bununla birlikte Yahudilikte bizdeki hadis kavramının bir karşılığı, yani dinin kurucusu olan peygamberin sözlerinin kaydedilmesi söz konusu olmadığından zorunlu olarak başvurulacak yegâne kaynak kutsal kitaptır. Onda da bırakın kabir hayatını Daniel Kitabı'na kadar ahiret hayatı bile net değildir (Tümer, 1993: 220).

Hristiyanlıkta ölüm sonrası hayat ile cennet ve cehennem hayatı daha çok Eski Ahit ve Yahudi geleneği üzerinden teşekkül etmiştir. İncil'e göre cennet, Hz. İsa'nın da gideceği iyilerin diyarıdır ve bir mükâfat yeridir (Luka, 16/22-31; 24/43). Yine cehennem günahkârların gideceği karanlıklar diyarı ve ceza yeridir (Matta, 8/12; Yahudanın Mektubu, 6/13). Kabir hayatına gelince, burada elemi de cezayı da tadacak olan beden değil ruhtur. Ruh, ölümle beraber manevî ödül ya da ceza ile karşılaşır. Sâlih kullar, ölümün ardından Allah'ın cemalini görmek de dâhil çeşitli şekillerde ödüllendirilirler (Matta, 5, 8, 25). Ruhlar ancak kıyamet koştuktan sonra bedene iade edilecektir ki ahiret hayatının nimet ya da azabı daha mükemmel şekilde hissedilebilsin (Çapku, 2015: 60). Yani Hristiyanlıkta kabir hayatı olarak da tabir edilen ölüm sonrası hayatta ödül ve cezanın muhatabı ruh olup, bedene yönelik bir kabir azabından söz etmek mümkün değildir.

Yahudilik ve Hristiyanlık... Bu iki ilahî dinin kutsal kitaplarının tahrif edilmiş olmasının yanı sıra peygamberlerinin sözlerinin kayıt altına alınmamış olması, pek çok konuda olduğu gibi kabir azabı konusunda da bu dinlerin bakış açısını ana kaynakları üzerinden tespit etmeyi zorlaştırmaktadır. Bu anlamda İslam dini son din olmanın avantajına sahiptir. Bir yandan kutsal kitabı yazıyla koruma altına alınmış ve tahrif edilmesine izin verilmemiş, diğer yandan da peygamberinin sözleri büyük bir hadis külliyyatı oluşturacak şekilde tedvin ve tasnif edilmiştir. Bu sayede kabir azabı konusunu ana kaynaklar üzerinden ele almak ve detaylı olarak işlemek mümkün olmaktadır. Her ne kadar İslam dininin iki temel kaynağından biri olan Kur'an-ı Kerim'de kabir azabı çok sarîh ifadelerle gelmeseyse de ikinci ana kaynak olan sünnetin konuya bakışı son derece nettir. Buna rağmen, İslamî grupların kabir azabı konusunda tek bir görüş etrafında birleştiklerini söylemek mümkün değildir. Aşağıda yer vereceğimiz nedenlerle kabir azabı konusunda farklı görüşler teşekkül etmiştir.

Ölümünden sonra yeniden dirilmeye kadarki zaman aralığında cesetlerin kaldığı yer için Kur'an-ı Kerim'de kabir (Tevbe, 9/84) ve bunun çoğulu olan kubûr (Hacc, 22/7), makber kelimesinin çoğulu olan mekâbir (Tekâsur, 102/2), ceddes kelimesinin çoğulu ecdâs (Yâsin, 36/51) ve merkad (Yâsin, 36/52) kelimeleri kullanılır. Ancak "عَذَابُ الْقَبْرِ/kabir azabı" şeklinde bir tamlama Kur'an'da yoktur. Kabir azabına delil olarak gösterilecek sarîh bir ayetin bulunmaması ve onu kabul edenlerin delil olarak sunduğu bazı ayetlerin delaletlerinin açık olmayışı kabir azabının varlığı konusunda ihtilaflara neden olmuş; kabir azabından bahsettiği söylenen ayetleri, konuya dair hadislerle birlikte değerlendiren Ehl-i Sünnet âlimlerinin çoğu kabir azabının varlığını ruh maa'l-cesed kabul etmiştir. Buna göre kişi kabre konulduğunda Rabbi ona yeniden hayat bahşedecek, Münker ve Nekir adlı iki melek de kendisini hesaba çekmek için yanına gelecektir. Hatta bazı âlimler Münker ve Nekir adlı meleklerin kâfirleri ve isyankâr müminleri sorgulayacağı, Beşir ve Mübeşşir adlı meleklerin de itaatkâr müminlere gelerek onları çeşitli nimetlerle müjdeleyecekleri görüşündedir (Uçkaç, 2007: 186).

Mutezile'den Dırâr b. Amr (ö. 815) ve Zemahşerî (ö. 1144) ise kabir azabını tamamen reddetmiştir. Selefiyye'nin bir kısmı, yine Kerrâmiye'nin bir kısmı ile İbn Cerîr ruhun ölümle birlikte

bedeni terk etmesine dayanarak ruha yönelik kabir azabını reddetmiş ve kabir azabının sadece bedene yönelik olduğunu iddia etmiştir (İbn Hacer, 2001: III/277). Buna karşılık Kerrâmiye'nin diğer kısmıyla Sâlihiyye mensupları ve içinde İbn Hazm ve İbn Kayyım gibi isimlerin bulunduğu bir grup, beden bir elbise mesabesinde olduğunu; hazları, mutluluk ve acıyı hissedenin gerçekte ruh olduğunu belirterek kabir azabının sadece ruha yönelik olduğunu bildirmiş, ölen birinin kendisine yapılan hareketlere tepki vermemesini bu görüşlerine delil göstermişlerdir (Toprak, 2001: XXIV/37-38; Uysal, 2017, C. 1, S. 2: 68).

Bu makalenin yazım amacı İslam'ın kabir azabına bakış açısını ortaya koymak olduğundan aşağıda vereceğimiz tüm bilgiler İslamî kaynaklara dayanacaktır. Konunun mihenk noktası, kabir azabının varlığını kabul ya da ret olduğundan onu bu iki başlıkta ele alacak, tüm tarafların delillerini müstakil başlıklar altında vereceğiz. Kabul edenlerin azap ruha mı yöneliktir yoksa bedene mi şeklindeki ihtilafları, nakle dayalı mesnetlerden mahrum indi çıkarımlar olduğundan burada onlara değinilmeyecek, konunun bu kısmı mühmel bırakılacaktır.

1. Kabir Azabı Yoktur: Kabir azabını ilk inkâr eden Cehm b. Safvân (ö. 745) olmuş, onun kurduğu Cehmiyye fırkası bu işin bayraktarlığını yapmıştır (Sifil, 2016: 232). Zemahşerî ve Dırâr b. Amr gibi bazı Mutezile âlimleri, Mürcie'nin meşhur kalamcısı Bîşr el-Merîsî (ö. 833), Rafızîlerin bir kısmı ve Neccâriye fırkası kabir azabının olmadığını savunur (Teftezânî, 1982: 47). Yine günümüzde bazı akademisyenler, kabir azabının olmadığını ispatlamak için müstakil eserler (Sarmuş, 2013; Okuyan, 2015) kaleme almışlardır (Gruplar hakkında geniş bilgi için bkz. Akın, 2017: 151-177). Kabir azabının olmadığını söyleyenler, iddialarına mesnet olacak bazı ayetler sunar ve Kur'an'dan deliller getirirler. Yine bazı aklî deliller ışığında kabir azabının olmadığını savunurlar. Ancak onlar, var olduğunu iddia edenler kadar şanslı değildirler. Zira kabir azabının varlığını kabul edenler hadis-i şeriflerden kendilerini destekleyen çok sağlam deliller buldukları halde reddedenler bu imkâna sahip olamamıştır (Kabir azabına dair ayetlerin ve hadislerin tahlil ve değerlendirmeleri için bkz. Kaya, 2016: 158-204).

a. Kur'an'dan Deliller: Kabir azabı yoktur diyenlerin en büyük dayanakları kabir azabı gibi önemli bir konunun Kur'an'da sarîh bir şekilde zikredilmemiş olmasıdır. Cehennem, Kur'an'ın hemen her hizbinde caydırıcı bir unsur olarak kullanıldığı halde kabir azabının kullanılmamasının onun olmadığını göstereceği iddiasındadırlar. Zira Kur'an'da iki hayattan bahsedilir: Dünya hayatı ve ahiret hayatı. Bu ikisinin dışında bir hayat olmayınca, olmayan hayatın azabı da Kur'an'da yoktur (Okuyan, 2015: 435).

Yukarıdaki iki genel kabulün dışında kabir azabının olmadığına dair Kur'an'dan şu delilleri getirirler:

Bakara suresinde “كَيْفَ تَقُولُونَ بِاللَّهِ وَكُنْتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ” - Siz cansız (henüz yok) iken sizi diriltten (dünyaya getiren) Allah'ı nasıl inkâr ediyorsunuz? Sonra sizleri öldürecek, sonra yine diriltecektir. En sonunda O'na döndürüleceksiniz.” (Bakara, 2/28) denilmekte, bir kere öldürülüp bir kere de diriltileceğimiz haber verilmektedir. Kabir azabını kabul etmek oradaki ikinci bir hayatı ve ikinci bir ölümü kabul etmeyi gerektirir ki bu, verdiğimiz ayete ters düşer.

Yine Mu'minûn suresi 14. ayette insanın yaratılışı detaylı olarak anlatıldıktan sonra 15 ve 16. ayetlerde “ثُمَّ أَنْتُمْ بَعْدَ ذَلِكَ لَمَيِّتُونَ ثُمَّ أَنْتُمْ يَوْمَ الْقِيَمَةِ تُبْعَثُونَ” - Daha sonra sizler öleceksiniz. Sonra kıyamet günü diriltilip kaldırılacaksınız.” (Mu'minûn, 23/15-16) denilmekte, yaratılıştan sonra gerçekleşecek tek bir ölüm ve tek bir dirilmeden bahsedilmektedir. Bilindiği üzere ^{summe}harfi terâhî ifade eder ve zaman itibarıyla arka arkaya gerçekleşecek eylemlerin arasına konulur. Bu ayette de ölümün hemen ardından kıyamet günü tekrar dirileceğimiz bildirilmiş, ikisi arasında ikinci bir dirilme ve ikinci bir ölüm söz konusu edilmemiştir.

Sâffât suresinde cennetliklerin kendi aralarında şöyle konuşacakları haber verilir: “أَمَّا نَحْنُ بِمَعَادٍ إِلَّا مَوْتَنَا الْأُولَى وَمَا نَحْنُ بِمُعَذَّبِينَ” - O ilk ölümümüzün dışında artık bize burada ölüm olmayacak değil mi, o azap bize hiç ulaşmayacak değil mi?” (Sâffât, 37/58-59). Görüldüğü üzere ayette cennetliklerin ağzından

“الْأُولَى - ilk ölümümüzün dışında” denilmekte, bu insanların ilk ve tek ölümden sonra cennete girdikleri bildirilmektedir. Bu sözlerin sahibi cennetliklerdir. Yani yeniden dirilme, mahşer ve hesap evrelerini geçmiş, cennete girmiş insanlar, sadece bir ölümün ardından bu cümleleri kurmaktadırlar.

Yine cennet hayatının tasvir edildiği Duhân suresinde cennetliklerin bağ ve bahçeler içerisinde oldukları, hurilerle evlendirildikleri, tam bir güven içinde bulundukları ve her türlü meyveden isteyebildikleri anlatıldıktan sonra “الْمَوْتِ الْأُولَى وَوَفِيهِمْ عَذَابُ الْجَحِيمِ” - Orada ilk ölümden başka bir ölüm tatmazlar. Allah, onları cehennem azabından korumuştur.” (Duhân, 44/56) denilir. Ayette geçen “الْمَوْتِ الْأُولَى - ilk ölümün” bu dünyadaki ölüm olduğu gayet açıktır.

Kabir azabını reddedenlere göre kabir azabının var olduğunu kabul etmek, mezarda ikinci bir dirilişi ve ikinci bir ölmeyi zorunlu kılar ki bu, yukarıdaki ayetlere muhaliftir.

Yâsîn suresinde yeniden dirilenlerin yaşayacakları hayrete yer verilir: “قَالُوا يَا رَسُولَ اللَّهِ مَا هَذَا وَمَا وَعَدَ الرَّحْمَنُ وَصَدَقَ الْمُرْسَلُونَ - Vay başımıza gelene! Kim kaldırdı bizi mezarımızdan? Rahmân’ın vaat ettiği işte bu! Peygamberler doğru söylemişler.” (Yâsîn, 36/52) Eğer kabirde azap görmüş olsalardı bu denli şaşırırmazlardı. Çünkü kabirde bir defa dirilmiş olurlardı ve ikinci bir dirilme onlara garip gelmezdi (Mâturidî, 1426: VIII/528).

Şu üç ayette yeniden dirilenlerin dünyada ve kabirlerinde pek az bir süre kaldıklarını sanacakları bildirilir:

“يَوْمَ يَدْعُوكُمْ فَتَسْتَجِيبُونَ بِحَمْدِهِ وَتَظُنُّونَ إِن لَّبِثْتُمْ إِلَّا قَلِيلًا” - Allah’ın sizi (kabirlerinizden) çağıracağı, sizin de O’na hamd ederek emrine hemen uyacağınız ve (kabirlerinizde) pek az kaldığınızı sanacağınız günü hatırla!” (İsrâ, 17/52).

“قَالَ كَمْ لَبِثْتُمْ فِي الْأَرْضِ عَدَدَ سِنِينَ قَالُوا لَبِثْنَا يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ فَسَلِّ الْعَادِينَ” - Allah onlara, “Siz yeryüzünde kaç yıl kaldınız?” diye soracak; onlar da “Ya bir gün, ya da günün bir kısmı kadar kaldık; onu sayanlara sor.” diyeceklerdir.” (Mu’minûn, 23/112-113).

“وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُعْسِمُ الْمُجْرِمُونَ مَا لَبِثُوا غَيْرَ سَاعَةٍ كَذَلِكَ كَانُوا يُؤْفَكُونَ وَقَالَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَالْإِيمَانَ لَقَدْ لَبِثْتُمْ فِي كِتَابِ اللَّهِ إِلَى يَوْمِ الْبَعْثِ فَهَذَا يَوْمُ الْبَعْثِ وَلَكِنَّكُمْ كُنتُمْ لَا تَعْلَمُونَ” - Kıyametin kopacağı gün suçlular, (dünyada) bir andan fazla kalmadıklarına yemin ederler. Onlar (dünyada haktan) işte böyle döndürülüyorlardı. Kendilerine ilim ve iman verilmiş olanlar ise onlara şöyle diyeceklerdir: “Andolsun, siz, Allah’ın yazısına göre, yeniden dirilme gününe kadar kaldınız. İşte bu yeniden dirilme günüdür. Fakat siz bilmiyordunuz.” (Rûm, 30/55-56).

Sıkıntılı zamanların insana ne kadar uzun geldiği malumdur. Bu ayetlerde bahsi geçen günahkârlar kabirde azap görmüş olsalardı, dünyada sadece bir an kaldıklarını söylemez; dirilmeye dair şaşkınlıklarını dile getirdikleri gibi, azaptan kurtulmanın verdiği mutluluğu da dile getirirlerdi. Hâlbuki Kur’an’da böyle bir bilgi yoktur (Mâturidî, 1426: VII/60-61).

Âl-i İmrân suresi 185. ayette her canın ölümü tadacağı bildirildikten sonra insanlara ecirlerinin kıyamet günü verileceği bildirilir: “كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ وَإِنَّمَا تُوَفَّقُونَ أُجُورَكُمْ يَوْمَ الْقِيَمَةِ فَمَنْ رُخِّخَ عَنِ النَّارِ وَأُدْخِلَ الْجَنَّةَ فَقَدْ فَازَ وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ” - Her can ölümü tadacaktır. Kıyamet gününde ecirleriniz eksiksiz olarak verilecek. Kim ateşten uzaklaştırılıp cennete sokulursa kurtuluşa ermiş olur. Dünya hayatı aldatıcı geçinmeden başka bir şey değildir.” Ayette ölüm ve kıyamet günü yaptıklarının karşılığını alma konu edilmişken bir başka âleme gönderme yapılmamıştır.

b. Hadisten Deliller: Kabir azabını reddedenlerin kendilerine delil olarak ortaya koyabildikleri bir hadis yoktur.

c. Aklî Deliller: Eğer gerçekten kabir azabı olsaydı Kur’an’da buna hiç şüphe bırakmayacak şekilde değinilmesi gerekirdi. Cehennem azabı nasıl bir tehdit unsuru olarak kullanılıyor ve insanlar ondan sakındırılıyorsa kabir azabı olsaydı o da kullanılırdı. Yüce Allah, gaybı sadece kendisinin bileceğini haber verir ve bu bilgiyi herkesten nefyeder. Kabir azabı da başlı başına bir gayb konusudur ve Allah’ın bildirmediği böylesi bir konuyu Hz. Peygamber’in bildirmesi mümkün değildir (Okuyan,

2015: 433-434).

Her akıl sahibi, bir insanın suçu ispatlanana kadar masum olduğunu kabul eder. Hesabın, kıyametten sonra görüleceği (Mücâdele, 58/6) ve kişinin amel defterinin o gün ortaya çıkacağı (İsrâ, 17/71; Câsiye, 45/28; Hâkka, 69/19, 25; İnşikâk, 84/7, 10) ayetlerle sabit olunca, suçlu mu masum mu olduğu belli olmayan birine kabirde işkence edileceğini söylemek Allah'ın kullarına zulmettiğini kabul etmek olur. Hâlbuki Allah (cc) bundan münezzehtir.

Bedene hayat veren ruhtur. İçinde ruh bulunmayan cansız bir bedenin acı çekmediği malumdur. Ruhun kabirde bedene iade edildiği söylenecekse o zaman bedenin yeniden canlanması gerekir ki, ölülerin canlanmadığı da malumdur. Yine bazen ölenden geriye bir beden de kalmayabilir. Mesela Hindular, ölülerinin bedenlerini yakar ve küllerini Ganj nehrine dökerler ya da bazı insanlar vahşi hayvanlar tarafından yenir de geriye ne et ne de kemikleri kalır. Böylesi durumlarda ruh nereye geri dönecek, ölene nasıl azap edilecektir? Tüm bunlar kabir azabının imkânını ortadan kaldırmaktadır (Cürcânî, 2015: III/602).

On bin yıl önce ölen ile kıyamet günü ölenin kabir azabı açısından durumu nasıl olacaktır? Biri basit bir idrar sıçramasından kendisini korumadığı için binlerce yıl kabirde azap çekecekken diğeri her türlü kötülüğü işlediği halde kıyamet zamanı öldüğünden hiç kabir azabı çekmeyecektir. Bunu Allah'ın (cc) adaletiyle nasıl bağdaştırabiliriz? Yine kabir azabının varlığını kabul edenler, "Kim ki Cuma günü veya Cuma gecesı vefat ederse kabir fitnesinden korunur." (İbn Asâkir, 1411: 79) ve "Cuma günü veya Cuma gecesı vefat eden hiçbir Müslüman yoktur ki Allah onu kabir fitnesinden korumasın." (Ahmed b. Hanbel, Müsned, VI/154; Tirmizî, Cenâiz, 8) şeklinde iki hadis-i şeriften bahsetmektedirler. Eğer bu hadisleri doğru kabul edersek, diğer günlerde ölenlerin günahı nedir?

Kur'an, dünya ve ahiret hayatı olmak üzere iki çeşit yaşamdan bahseder (Bakara, 2/200, 201, 217; Âl-i İmrân, 3/22, 56; Nahl, 16/122). Bu ikisinden başka bir yaşam formunu Kur'an'da bulmak mümkün değildir. Yine mademki kabirde azap, ruh ve cesede birlikte yapılmaktadır, bu, bir canlılığın ifadesidir ve buna göre ölülerin bizleri duyması gerekir. Hâlbuki Kur'an'da ölülere bir şey işittirmenin mümkün olmadığı (Neml, 27/80; Rûm, 30/52) haber verilmektedir. Dolayısıyla kabir azabının olduğunu haber veren rivayetler ile Kur'an haberi çelişmektedir. Kur'an'a uymayan rivayetlerin merdûd (reddedilmiş) olduğu genel kabul görmüş bir ilkedir. Buna göre sadece rivayetlere dayanarak kabir azabının varlığı iddia edilemez (İbn Hacer, 2001: III/277; Okuyan, 2015: 433-469).

2. Kabir Azabı Vardır: Ehl-i Sünnet'in tamamı, Zemahşerî ve Dırrar b. Amr dışındaki Mutezile'nin de çoğunluğu, aynı şekilde Rafizîlerin bir kısmı hariç Şia'nın hemen tamamı kabir azabının varlığını kabul eder. Kabul edenler de önceki grup gibi Kur'an'dan ve sünnetten deliller getirmişler, akli gerekçelerle de iddialarının doğruluğunu savunmuşlardır.

a. Kur'an'dan Deliller: Allah Teâlâ, Mu'minûn suresi 45-48. ayet-i kerimelerde Hz. Musa ile ağabeyi Harun'u (as) apaçık bir delille Firavuna ve onun ekâbirine gönderdiğini, bu insanların büyüklük taslayarak onlara inanmayı reddettiklerini, bu nedenle de helak edildiklerini anlatır. Mü'min suresi 36-46. ayetlerde de Firavunun Hz. Musa'nın davetine verdiği tepkinin detayları anlatılır. Buna göre Firavun, veziri Hâmân'a yüksek bir kule yapmasını, bu kule sayesinde göğe yükselerek Hz. Musa'nın Rabbini görmek istediğini söyler. Onların böyle alay ettikleri sırada kendi kavimlerinden imana ermiş bir mümin, bu dünya hayatının geçici, asıl kalınacak yerin de ahiret olduğunu; kimsenin yaptığıın yanına kalmayacağını bildirir. Kendisini dinlemeleri durumunda onları doğru yola ileteceğini, Allah'ın çok affedici olduğunu söyler. Ancak onun tüm bu samimi çağrılarını karşılık bulmaz. O mümine zulmetmek isterlerse de Allah (cc) onu korur. Firavunun kavmi ise azabın en kötüsüne uğratılır ve Kızıldeniz'de boğularak can verirler (Mü'min, 40/36-45). Ancak bununla bitmez. Bir sonraki ayet onlarla ilgili şöyle der: "النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ" - Onlar sabah akşam o ateşe sunulurlar. Kıyametin kopacağı gün de: Firavun ailesini azabın en çetinine sokun

(denilir)!" (Mü'min, 40/46).

Muzâri fiil, hem geniş zamanı hem de şimdiki zamanı ifade eder. Burada aynı anda her ikisini de ifade etmeye uygundur. Çünkü Firavunun ehli boğulduğu günden kıyamet kopuncaya kadar dünya hayatı boyunca kabirde ateşe arz olunacağından geniş zaman olur, hal-i hazırda azabı devam ettiğinden de şimdiki zaman. Buradan Firavun ehline uygulanacak azabın zamanı ortaya çıkar: Öldükleri andan kıyamete kadar ki zaman aralığı. Kıyametin kopmasıyla beraber ayetin ikinci kısmı devreye girer ve "Firavun ailesini azabın en çetinine sokun (denilir)." Çünkü bu son kısımda önceki azapla kıyametten sonraki azap arasında bir kıyas söz konusudur ve ikincisinin daha ağır olacağı anlatılmaktadır.

Mezkûr azabın nerede uygulanacağına gelince, ayetin son kısmı bunun kıyametten önce olacağını, önceki ayetler ise ölümden sonra olduğunu anlatmaktadır. Ölümden sonra denildiği için dünya hayatında olmadığı, kıyametten önce denildiği için de ahirette olmadığı ortaya çıkmaktadır. İnsanın ölümle kıyamet arası dönemi kabirde geçirdiği bilindiğine göre bu ayet açıkça kabir azabını anlatmaktadır. Firavunun ehli hakkında kabir azabı sabit olunca, aynı şey diğer insanlar için de sabit olur. Çünkü Allah Teâlâ, onları diğer insanlardan ayrı tuttuğuna dair bir şey söylememiştir (Râzî, 1420: XXVII/521).

Kabir azabına delalet eden ayetlerden biri de şudur: "إِذْ الظَّالِمُونَ فِي غَمَرَاتِ الْمَوْتِ وَالْمَلَائِكَةُ بَاسِطُوا أَيْدِيهِمْ - أَخْرِجُوا أَنْفُسَكُمْ الْيَوْمَ تُجْزَوْنَ عَذَابَ الْهُونِ بِمَا كُنْتُمْ تَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ غَيْرَ الْحَقِّ وَكُنْتُمْ عَنْ آيَاتِهِ تَسْتَكْبِرُونَ - Zalimlerin şiddetli ölüm sancıları içinde çırpındığı; meleklerin, ellerini uzatmış, "Haydi canlarınızı kurtarın! Allah'a karşı doğru olmayı söyledığınız ve O'nun ayetlerinden kibirlenerek yüz çevirdiğiniz için bugün aşağılayıcı azap ile cezalandırılacaksınız" diyecekleri zaman hâllerini bir görsen!" (En'âm, 6/93). Dikkat edilirse ayette *الْيَوْمَ*/bugün denilmekte, ölüm anı itibarıyla aşağılayıcı azaba uğrayacakları bildirilmektedir. Ayetin "bugün" diye haber verdiği bir cezanın kıyametten sonra olacağını iddia etmek caiz olmadığı gibi eğer azap ölümle birlikte başlamasaydı ölüm anını yaşayan kâfir hakkında *الْيَوْمَ*/bugün denilmesi ve öldüğü gün azaba başlanılacağına bildirilmesi de caiz olmazdı (Sallâbî, 2006: 72-73).

İmam Buhârî, bu ayetteki *عَذَابَ الْهُونِ*/azâbe'l-hûn tamlamasındaki *هُونٌ* kelimesinin 'aşağılayıcı, küçük düşürücü, utanç veren' anlamının yanında 'rahat, kolay, yavaş' anlamlarının da bulunduğunu söyler ve ayete 'daha yumuşak azap' anlamı verir. Ona göre, daha yumuşak azap ile kasıt kabir azabıdır. Zira bu ayeti "سَنُعَذِّبُهُمْ مَرَّتَيْنِ ثُمَّ يُرَدُّونَ إِلَىٰ عَذَابٍ عَظِيمٍ - Onlara iki kez azap edeceğiz. Sonra da büyük bir azaba itileceklerdir." (Tevbe, 9/101) ve "النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ" - Onlar sabah akşam o ateşe sunulurlar. Kıyametin kopacağı gün de: Firavun ailesini azabın en çetinine sokun (denilecek)!" (Mü'min, 40/46) ayetiyle birlikte değerlendirdiğimizde 'büyük' ve 'daha çetin' olan azabın cehennem azabı; onların öncesindeki daha yumuşak olan azabın da kabir azabı olduğunu görürüz (Buhârî, Cenâiz, 86).

Allah Rasulü (sas) bir gün otururken şu anda ele aldığımız "Zalimlerin şiddetli ölüm sancıları içinde çırpındığı; meleklerin, ellerini uzatmış, "Haydi canlarınızı kurtarın! Allah'a karşı doğru olmayı söyledığınız ve O'nun ayetlerinden kibirlenerek yüz çevirdiğiniz için bugün aşağılayıcı azap ile cezalandırılacaksınız" diyecekleri zaman hâllerini bir görsen!" (En'âm, 6/93) ayetini okumuş ve ardından "Muhammed'in nefsi elinde olan Allah'a yemin olsun ki dünyadan ayrılan hiçbir nefis yoktur ki cennetteki ya da cehennemdeki yerini görmemiş olsun" buyurmuş, ölümle birlikte gerçekleşecek olan manevi bir ödüllendirme veya azaba dikkat çekmiştir. Hadiste açıkça ölümle birlikte cennetteki ya da cehennemdeki yerin görüleceği haber verildiğine göre kabir hayatı yoktur denilemez. Üstelik Rasulullah'ın (sas) okuduğu ayette *الْيَوْمَ*/bugün denilmekle aşağılayıcı azabın gerçekleşme zamanı da açıkça bildirilmektedir (İbn Kayyim el-Cevziyye, 1432: I/142.).

Enfâl suresinde şöyle bir ayet bulunmaktadır: "وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ يَتَوَفَّى الَّذِينَ كَفَرُوا الْمَلَائِكَةُ يَضْرِبُونَ وُجُوهَهُمْ وَأَنْبَازُهُمْ - Melekler inkâr edenlerin, yüzlerine ve arkalarına vurarak canlarını alırlarken, bir görseydin! "Tadın bakalım ateşin azabını!" (derler) (Enfâl, 8/50). Bu ayette kendilerinden bahsedilen

kâfirlerin kimler olduğu noktasında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Kimisi bunların Bedir savaşında öldürülen müşrikler olduğunu söylerken diğerleri de ölüm anında her bir kâfirin böyle olduğunu söylemiştir. Sonuçta kim olursa olsun ayette açık olan meleklerin canlarını alırken o kâfirlere emir fiiliyle “tadın bakalım ateşin azabını” dedikleri ve daha o anda azaplarının başladığını bildirdikleridir (Arslan, 1995: VI/504).

Kur’an-ı Kerim’de, “Onlar da şöyle derler: “ قَالُوا رَبَّنَا آمَنَّا اَلْاٰثِنَيْنِ وَاٰحِبِّيْنَ اَلْاٰثِنَيْنِ فَاَعْتَرَفْنَا بِذُنُوبِنَا فَهَلْ اِلٰى خُرُوجٍ مِّنْ سَبِيْلٍ - Ey Rabbimiz! Bizi iki defa öldürdün, iki defa da dirilttin. Günahlarımızı kabulleniyoruz. Şimdi (bu ateşten) bir çıkış yolu var mı?” (Mu’min, 40/11) buyrulmaktadır. İnsanın bilinen bir dirilişi bir de ölümü vardır; bu ayette ise insanın iki defa öleceğinden ve iki defa da dirileceğinden bahsedilmektedir. Kur’an’ın haberi yanlış olamayacağına göre bu ikinci dirilme ve ölme ancak kabirde olabilir. Yüce Allah’ın bir insanı kabirde niçin diriltip öldüreceği de açıktır: Azap etmek veya ödüllendirmek (Kâdî Abdulcebbar, 1416: 730-731).

Yine münafıkların tehdit edildiği Tevbe suresi 101. ayette “سَنُعَذِّبُهُمْ مَّرَّتَيْنِ ثُمَّ يُرْدُّوْنَ اِلٰى عَذَابٍ عَظِيْمٍ - Onlara iki kez azap edeceğiz. Sonra da büyük bir azaba itileceklerdir.” (Tevbe, 9/101) denilmektedir. İbn Abbâs, “Birinci azapları müslümanların ya da meleklerin elleriyle öldürülürken çektikleri azap, ikincisi kabirlerinde çekecekleri azap ve sonra sevk olunacakları büyük azap da cehennemdeki azaptır.” demiştir (İbnu’l-Cevzî, 1422: II/292). Müfessirlerin bu ayeti nasıl anladıklarına baktığımızda, birinci azaba dair rezil olmak -ki Allah Rasulü (sas), bir Cuma hutbesi esnasında, “Ey Falan! Çık mescitten sen bir münafıksın. Ey filan! Çık dışarı sen bir münafıksın.” diyerek onları mescitten çıkarmış ve onları toplum içinde rezil etmiştir. Bkz. Râzî, 1420: XVI/131; Sem’ânî, 1418: II/343-, esir edilmek, mallarının ganimet canlarının köle kılınması, açlık ve korku çekmek, kabul etmedikleri İslam dininin hükümlerinin kendilerine uygulanması, zekât vermek ve namaz kılmak zorunda kalmaları, ölüm esnasında işkence edilmek gibi çeşitli yorumlar yaptıkları halde ikinci azabın kabir azabı, bilahare sevk edilecekleri büyük azabın ise cehennem olduğunda fikir birliği içinde olduklarını gördük (Taberî, 1420: XIV/440-445; Râzî, 1420: XVI/131; Semerkandî, II/85; İbn Ebî Hâtim, 1422: VII/1870; Kuşeyrî, trs: II/59; Vâhidî, 1415: 479; Sem’ânî, 1418: II/343; Beydâvî, 1418: III/96; Nesefî, 1419: I/706).

Secde suresinde “وَلَنَذِقَنَّهُمْ مِنَ الْعَذَابِ الْاَدْنٰى دُوْنَ الْعَذَابِ الْاَكْبَرِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُوْنَ - Andolsun ki onlara en büyük azaptan önce yakın azaptan tattıracağız. Umulur ki dönerler.” (Secde, 32/21) denilmektedir. Ayetteki “الْعَذَابِ الْاَكْبَرِ/azab-ı ekber” ile kastın cehennem olduğu muhakkaktır. Ancak kâfirlere tattırılacağı haber verilen “الْعَذَابِ الْاَدْنٰى/azab-ı ednâ” ile ne kastedildiğine baktığımızda, onun çeşitli şekillerde yorumlandığını görürüz. İbn Mes’ud ayetin bu kısmını “Bedir günü öldürülmeleri”, Ubey b. Ka’b “Dünyadaki musibet, bela ve hastalıklar”, İbn Abbâs “Hadler” şeklinde açıklamıştır. Ancak Mücâhid azab-ı ednânın “Dünya sıkıntıları ve kabir azabı” olduğu görüşündedir (İbn Ebî Hâtim, 1419: IX/3110; Sa’lebî, 2002: VII/333).

Tûr suresinde Allah’a şirk koşanların durumları uzun uzun konu edilir ve sıralı ayetlerle müşriklerin iddialarına yer verilip tek tek bu iddiaların asılsızlığı ortaya konulur. Nihayet söz kıyamete getirilir ve gökten üzerlerine bir parçanın düştüğünü gören kâfirlerin gafletlerinden dolayı bunu bir bulut sanacakları bildirilir. Daha sonra Hz. Peygamber’e, o kâfirleri derbeder olacakları kıyamet gününe kadar kendi hallerine bırakması öğütlenir ve o kıyamet gününde müşriklerin kurdukları tuzakların bir işe yaramayacağı ve kendilerine herhangi bir şekilde yardım edilmeyeceği bildirilir (Tûr, 52/35-46). Nihayet 47. ayette, kıyamet esnasında çeşitli azaplara muhatap kılınan bu zalimler için bunun öncesinde başka azapların da olduğu haber verilir: “وَإِنَّ لِلَّذِيْنَ ظَلَمُوْا عَذَابًا دُوْنَ ذٰلِكَ وَلٰكِنْ اَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُوْنَ - Şüphesiz zulmedenlere bundan başka bir azap daha var. Fakat onların çoğu bilmezler.” (Tûr, 52/47). Berâ b. Âzib ve İbn Abbâs ayette bahsi geçen diğer azabın, kabir azabı olduğunu söylemişlerdir (İbn Atiyye, 1422: V/194; İbnu’l-Cevzî, 1422: IV/181). Müfessirler de onların bu yorumuna istinaden bu azabın Bedir’de öldürülmek, yedi yıl boyunca kısıtlı maruz kalmak ve kabir azabı olabileceği görüşündedirler

(Zemahşerî, 1407, IV/415; Beydâvî, 1418, V/156; Nesefî, 1419, III/388).

Nûh kavmiyle ilgili bir ayet şöyledir: “مِمَّا خَطَبَتْهُمْ أَغْرَقُوا فَأَذْخَلُوا نَارًا فَلَمْ يَجِدُوا لَهُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَنْصَارًا” - Hataları (küfür ve isyanları) yüzünden suda boğuldular ve cehenneme sokuldular da kendileri için Allah’tan başka yardımcıları bulamadılar.” (Nûh, 71/25). Ayetteki فَأَذْخَلُوا/feudhilû kelimesinin başında bulunan ف/fe harfinin takip için olduğu, arada zaman farkı olmaksızın arka arkaya yapılan şeyleri anlatmada kullanıldığı bilinmektedir. Buna göre Nûh kavmi boğulur boğulmaz ateşe sokulmuşlardır ki ateşin burada azabı ifade ettiği açıktır (Kâdî Abdulcebbar, 1416: 730). Eğer boğulur boğulmaz ateşe atılmış olmasalardı, terâhî (zaman farkı) ifade eden تَمَّ/summe harfinin kullanılması gerekirdi, ف/fe harfinin değil. Yine bu ayette iki fiil arasında zaman uyumu vardır: Boğuldular ve ateşe sokuldular (Nesefî, 2003: II/364).

b. Hadisten Deliller: Pek çok hadis-i şerif, şüpheye yer vermeyecek şekilde kabir azabının var olduğunu haber vermektedir. Bazıları şöyledir:

“Allah Rasulü (sas) dışarı çıktı. Güneş batmıştı. Bir ses işitti ve “Yahudiler kabirlerinde azap olunuyorlar.” dedi.” (Buhârî, Cenâiz, 87).

“Allah Rasulü (sas) şöyle dua ederdi: “Allah’ım! Kabir ve cehennem azabından, yaşam ve ölümün fitnesinden, Mesih Deccâl’in fitnesinden sana sığınırım.” (Buhârî, Cenâiz, 87).

“Hz. Peygamber azap olunan iki kişinin kabirlerine uğradı ve ‘O ikisi azap görüyorlar. Öyle büyük bir suçtan dolayı azap olunuyor da değiller. Onlardan biri, idrardan korunmazdı diğeri de koğuculuk yapmak üzere dolandır dururdu.’ dedi. Sonra yaş bir dal parçası aldı ve onu ikiye yarıdı. Her birini bir kabre dikti. ‘Bunu niye yaptın ya Rasulellah!’ dediler. O da, ‘Bu dallar kurumadıkça o ikisinin azaplarının hafifletileceği umulur.’ dedi.” (Buhârî, Cenâiz, 81).

“Kabir ya cennet bahçelerinden bir bahçe ya da cehennem çukurlarından bir çukurdur.” (Tirmizî, Kıyâmet, 26).

“Sizden biri teşehhüd yaptığında (namazda tahiyyat okumak üzere oturduğunda) şöyle diyerek şu dört şeyden Allah’a sığınsın: Allah’ım! Şüphesiz ki ben, cehennem azabından, kabir azabından, yaşam ve ölümün fitnesinden ve Mesih Deccâl’in fitnesinden sana sığınırım.” (Müslim, Mesâcid, 25).

“Allah’ın azabından Allah’a sığın, kabir azabından Allah’a sığın, Mesih Deccâl’in fitnesinden Allah’a sığın, yaşam ve ölümün fitnesinden Allah’a sığın.” (Müslim, Mesâcid, 25).

“Avf b. Mâlik şöyle demiştir: Allah Rasulü (sas) bir cenazenin namazını kıldırdı ve ben onun duasını ezberledim. Şöyle diyordu: Allah’ım ona mağfiret et, merhamet göster, afiyet ver, hatalarını affet, (yeni) konağında ona ikramda bulun, yerini genişlet. Onu su, kar ve dolu ile yıka, beyaz elbiseyi kirden arındırdığın gibi onu hatalarından arındır. Yurdunu daha hayırlı olan bir yurtla, ehlini kendi ehlinde daha hayırlısıyla, eşini daha hayırlı bir eş ile değiştir. Onu cennete sok ve kabir azabından koru.” (Müslim, Cenâiz, 26).

“Allah’ım! Cehennemin fitnesinden ve azabından, kabrin fitnesinden ve azabından, zenginliğin fitnesinin şerrinden, fakirliğin fitnesinin şerrinden sana sığınırım. Mesih Deccâl’in fitnesinden sana sığınırım. Allah’ım! Hatalarımı kar ve dolu sularıyla yıka, beyaz elbiseyi kirden arındırdığın gibi kalbimi hatalardan arındır. Doğu ile batının arasını uzaklaştırdığın gibi benimle hatalarım arasındaki mesafeyi arttır (onları benden uzaklaştır). Allah’ım! Tembellikten, zayıflıktan, günaha dalmaktan, borca batmaktan sana sığınırım.” (Müslim, Zikir, 14).

“Kabir azabı genellikle bevl kaynaklıdır, bu nedenle bevlden sakının.” (Dârekutnî, 1424: I/232; İbn Sem’ûn, 1423: 271).

Buraya kadar verdiğimiz hadis-i şerifler üzerinde ittifak bulunan, kabir azabını kabul eden grupların tamamının kabul ettiği hadislerdir. Kabir azabını konu edinen başka hadis-i şerifler de vardır. Ancak amacın hâsıl olduğunu düşündüğümüz için hepsini vermeye gerek görmedik. Hadislerin sıhhatine itiraz edilebileceği düşüncesiyle durumlarına yönelik bir çalışma yapmak istedik. Özdemir’in

kabir azabıyla ilgili birinde senetleri diğerinde de metinleri yönünden üç hadisi ele aldığı iki makalede bu çalışmayı yaptığını görünce vazgeçtik. Özdemir çalışmasının sonunda hem senetleri ve hem de metinleri bakımından hadislerde bir müşkil bulunmadığı ve bu hadislerin sahih olduğu sonucuna varmıştır (Özdemir, 2014 a, 265-330; Özdemir, 2014 b: 55-123).

Bu hadislerin yanında bir de Şii kaynaklarda yer alan ancak Ehl-i Sünnet ve Mutezile taraftarlarının itiyatla yaklaştığı, kimisini kabul ederken bir kısmını bilinen hadis külliyyatında bulunmadıkları için reddettiği hadisler vardır. Konumuz ret ve kabul bağlamında kabir azabı tartışmaları olunca, Şiilerin kendi kaynaklarında yer verdikleri bu hadislerin sıhhatlerini bir kenara koyarak bazılarını burada yer vermek istiyoruz:

Muhammed b. Müslim'in Ebu Cafer'den rivayet ettiğine göre o şöyle demiştir: "Eğer insanlar Hüseyin'in kabrini ziyaretle oluşan fazileti bilselerdi onu elde etmek uğruna ölürlerd. Nefisleri bu konudaki hasret ile parçalanırdı. Dedim ki, "Onun fazileti nedir ki?" O da "Her kim ki Hüseyin'in özlemiyle onun kabrine gelirse Allah ona makbul 1000 hac ve mebrur 1000 umre sevabı yazar. Kabri, kendisi için gözünün gördüğü kadar genişletilir. Allah onu kabir baskısından ve Münker ile Nekir'in kendisini korkutmasından emin kılar." (İbn Kulûveyh, 1398: 142-143).

İbn Mahbûb'tan rivayet edildiğine göre Ebu Abdillah şöyle demiştir: "Mü'min dua eder. Allah onun isteğini Cuma'nın faziletiyle bahşetmek üzere Cuma gününe kadar tehir eder. Kim ki Cuma günü ölürse Allah onun kabir azabından beraatını yazar." (İbn Hâlid, 1371: I/58).

İmam Sâdık'tan şöyle rivayet edilmiştir: "Kim ki Perşembe günü güneşin zevaliyle başlayıp Cuma günü güneşin zevaliyle biten zaman aralığında Cuma günü vefat edecek olursa kabir azabından güvende olur." (Sadûk, 1413: I/138).

Ali b. Ebi Talib şöyle buyurmuştur: "Kim her Cuma günü Nisa suresini okursa kabir azabından emniyette olur." (Ayyâş, 1380: I/215).

c. Aklî Deliller: Birileri diyor ki "Mü'min suresi 46. ayetten maksat, o kâfirlere yapılan nasihat ve öğütlerdir. Hz. Musa ve Harun (as) gece gündüz böyle davranmaya devam etmeleri halinde cehennemde karşılaşacakları azabı kendilerine anlatıyor, bu azapla onları tehdit ediyorlardı. Ateşe sunulmalarından kasıt, ateşle korkutulmalarıdır. Çünkü kabirde güneş olmadığı gibi gece ve gündüz de yoktur." Böylesi bir iddianın akılla izah edilir yönü yoktur. Meryem suresi 62. ayette cennetliklerin rızıklarının sabah akşam hazır olacağı bildirilir. Hâlbuki cennette de güneş yoktur. Dolayısıyla sabah ve akşam kavramları da yoktur. غَدَاً وَعَشِيًّا/gece-gündüz kelimeleriyle amaç zikru'l-cüz irâdetu'l-kül, yani parçayı söyleyip bütünü kastetmedir ve zamanda sürekliliği anlatır. Hem ateşe sunulmakla ateşle korkutulmak aynı şey değildir. Hariç bir karine olmadan Kur'an ayetlerini hakiki anlamdan mecaza hamletmek de usulen caiz değildir (Râzî, 1420: XXVII/522).

Yâsin suresindeki ayette yaşanılacağı haber verilen şaşkınlıktan hareketle "Eğer kabirde azap görmüş olsalardı neden böyle şaşırırlar?" diye bir itiraz yapılıyor. Onlara şu sorular sorulabilir: "Neden sadece şaşırarak kalmıyorlar da 'Vay bizim halimize!' diyerek başlarına gelecek kötü şeylere yönelik korku ve endişelerini dile getiriyorlar? Aniden uyandıkları ve kabirde hiçbir şey yaşamadıkları halde başlarına gelecek bir kötülük olduğunu nereden biliyorlar da bundan korktukları için 'Vay bizim halimize!' diyorlar? Ayetin sibakına (Yâsin, 36/47) bakıldığında bu sözü söyleyenlerin kâfirler olduğu görülecektir. Allah'ın varlığını ve ölümden sonra dirilmeyi inkâr eden kişileri Kur'an kâfir olarak adlandırır. Bu kâfir, hiçbir şey yaşamadığı uzun bir aradan sonra aniden dirildiyse, ilk soracağı sorunun, 'Bana ne oldu, ben neredeyim, beni kim kaldırdı?' gibi durumuna daha uygun sorular olması gerekmez miydi? Ama böyle yapmadı. Çünkü "Nihayet onlardan birine ölüm gelince, "Rabbim! Beni dünyaya geri gönderiniz ki, terk ettiğim dünyada sâlih bir amel yapayım" der. Hayır! Bu, sadece onun söylediği (boş) bir sözden ibarettir. Onların arkasında, tekrar dirilecekleri güne kadar (devam edecek, dönmelerine engel) bir perde (berzah) vardır." (Mu'minûn, 23/99-100) ayetinin de haber verdiği üzere

kâfir, daha canının alınması esnasında bu konuda bilgilendirilmeye başladığından yaşadığı kısa şaşkınlığı hemen pişmanlık takip eder. Kabirde gördüğü azap da cehennemde göreceği azap hakkında bir fikir sahibi olmasını sağladığı için “Vay bizim halimize!” diyerek hayıflanır. Sûra ilk kez üflendiğinde kabir ehlinden azap kaldırılacak, ikinci üfleme kadarki kırk yıl boyunca kabir ehlinin uyumalarına izin verilecektir. Ayette makber değil de merkad (uyuma yeri) denmesinin sebebi budur. Şaşkınlıklarının sebebi sonsuza kadar uyuyacaklarını sanmaları (Nehhâs, 1421: III/270) ya da yeniden dirilmeyle yaşadıkları şiddetli korkudur (Cürçânî, 1429: III/1108).

Yine Yâsin suresindeki şu ayetler ölümle beraber ödüllendirmenin başladığını gösterir: “(Kavmi onu öldürdüğünde kendisine): “Cennete gir!” denildi. O da, “Keşke kavmim, Rabbimin beni bağışladığını ve beni ikram edilenlerden kıldığını bilseydi!” dedi.” (Yâsin, 36/26-27). Habib-i Neccâr’ın bu sözü ölür ölmez söylediği anlaşılabilir diye araya ف، ثُمَّ ya da ۛ gibi atıf harflerinden biri dahi konulmamış, doğrudan cümle “قِيلَ/denildi” ile başlamıştır. Çünkü iman, ancak dünyadayken sahibine fayda verir. “(Ey Muhammed!) Onlar (iman etmek için) ancak kendilerine meleklerin gelmesini veya Rabbinin gelmesini ya da Rabbinin bazı ayetlerinin gelmesini mi gözlüyorlar? Rabbinin ayetlerinden bazısı geldiği gün, daha önce iman etmemiş veya imanında bir hayır kazanmamış olan bir kimseye (o günkü) imanı fayda vermez.” (En’âm, 6/158) ayeti, imtihan bittikten sonraki imanın geçerli olmadığını bildirdiğine göre Habib-i Neccâr’ın bu sözü, kendisinin öldüğü, kavminin ise yaşadığı ve iman etme ihtimalinin bulunduğu bir zamanda söylemiş olması gerekir. Zira onun bu konuşmasının aktarıldığı ayetlerin hemen devamında kavminin helak edildiğinin haber verilmesi de bu sözleri onların helakinden önce söylediğini işaret eder. Hem daha yeni şehit edilmiş ve cennete girmemişken “beni ikram edilenlerden kıldığını...” demesi, “Sizden her birinize öldüğü zaman kalacağı yer, sabah akşam gösterilir. Kişi cennet ehlinden ise cennet ehlinden olduğu, cehennem ehlinden ise cehennem ehlinden olduğu söylenip, kendisine “İşte bu yer, senin kalacağın yerdir. Allah kıyamet gününde seni diriltinceye kadar böyle kalacaksın.” denilir.” (Müslim, Cennet, 17) hadisinde haber verilen olayın tecellisi nedeniyledir (Zemahşerî, 1407: III/284).

Cuma günü ölenin Allah Teâlâ tarafından kabir fitnesinden korunacağına dair hadisin diğer kullara haksızlık olacağı iddiasına gelince, bu hadis Cuma gününün Allah (cc) nezdindeki önem ve faziletini haber vermektedir ve kâfirler bu kapsamın dışındadır. Zira hadisin Hz. Aişe kanalıyla gelen diğer bir tarikinde “Cuma günü ölen hiçbir Müslüman yoktur ki Allah onu kabir fitnesinden korumasın.” denir. Buna göre Cuma günü ölen bir Müslüman, Allah’ın emriyle o gün kendi haline bırakılır. Ancak sonradan hesabı görülür ve azabı hak etmişse onunla baş başa kalır. Sırf Cuma günü ölmekle azaptan kurtulması söz konusu değildir (Ali el-Kârî, 1405: I/424).

Suçu ispatlanana kadar herkesin masum olduğu, hesap vermenin ise yeniden dirilmeden sonra gerçekleşeceği, dolayısıyla suçlu mu masum mu olduğu belli olmayan birine azap edilemeyeceği iddia edilmektedir. Bu iddiaya şöyle cevap verilebilir: Kabirde azap edecek olanların birer melek olduğu ve o kulun amellerine göre kendisine muamele ettikleri bilindiği halde böylesi bir şey söylemek mugalata yapmaktır. Zira amel defterini gören melekler açısından sanığın suçlu mu yoksa masum olduğu kesindir. Hem “Melekler inkâr edenlerin, yüzlerine ve arkalarına vurarak canlarını alırlarken, bir görseydin!” (Enfâl, 8/50) ayeti, meleklerin bu kesin bilgiden hareketle onların canlarını azap ederek aldıklarını haber verirken, bu kulun masum olma ihtimalinden bahsedilebilir mi? Bu ayete binaen meleklerin onlara canlarını alırken azap ettikleri ortadayken Rablerinin emriyle aynı meleklerin belli suçların cezasını kabirde vermelerine engel nedir? Bu, murad-ı ilahînin infazıdır, kendi iradeleriyle yaptıkları bir iş değildir. Allah Teâlâ kendi eylemleri için kimseye hesap vermediğine göre buna itiraz etmenin bir mantığı yoktur.

Dışarıdan kendilerine bakıldığında ölümlerin hiçbir şey hissetmediklerinin görüldüğü, bir şey hissetmeyene de azap edilemeyeceğini söyleyen birinin Hz. Peygamber’in vahiy alırken ki halini

düşünmesi yeter. Cebrail (as) Hz. Peygamber'e vahiy getirdiğinde ikisi arasında -terlemesi ve yüzünün kızarması gibi bazı emareler hariç- dışarıdan hissedilmeyen ama çok canlı bir iletişim gerçekleşiyordu. Nitekim Kur'an, bu iletişimin bir ürünüdür. Etrafındaki insanlar hiçbir şey duymuyorlardı ama bu, onların vahyi inkâr etmelerine neden olmuyordu (Âmidî, trs: 304). Çünkü insanlar, Allah Teâlâ'nın o sesi duyma ve Cebrail'i (as) görme fiilini yalnızca Hz. Peygamber için yarattığını biliyorlardı. Kabirdeki kul hareket etmiyor ve hiçbir şey hissetmiyor gibi görünebilir. Allah'ın (cc) onun şahsına özel yarattığı şeyler bizim için gayb hükmündedir. Neler yaşadığını ancak Kur'an ve sünnetin bildirmesiyle bilebiliriz. Kur'an'ın bildirdikleri açık olmadığı için tevil edilse bile sünnetin bu konuda bildirdikleri açıktır. Bize düşen, Hz. Peygamber'in verdiği haberleri tasdik etmektir (Ğazzâlî, 1424: 118).

SONUÇ

Ehl-i Sünnet, Mutezile ve Şia âlimlerinin çoğu ruha ve bedene yönelik kabir azabının varlığını kabul ederken İbn Hazm gibi bazı âlimler kabir azabını kabul etmekle beraber bunun bedene değil, ruha yönelik olduğunu söyler. Bir de Kur'an'da bulunmadığı gerekçesiyle kabir azabını reddedenler vardır. Aslında burada mesele kabir azabı değil, Kur'an ve sünnetin bu dindeki konumunun zihinlerdeki yeridir. Yani mesele epistemolojik yaklaşım tarzından neşet etmektedir. Kabir azabını kabul edenler, kendi bilgi kuramlarını oluştururlarken aynı kaynaktan geldiğine inandıkları Kur'an ile sünnet arasında bir fark görmemekte; haber-i vahid bile olsa rivayetlere istinaden fikhî ve itikadî konuları inşa ve tesis etmekte bir sorun olmadığını kabul etmektedirler. Kabul etmeyenler ise bilgi kuramlarının merkezine Kur'an'ı oturtmakta; akli, naklin önüne geçirerek haber-i vahidlerle hüküm inşa etmeyi de itikadî meseleleri belirlemeyi de reddetmektedirler. Dolayısıyla Kur'an'da olmadığı gerekçesiyle recm benzeri ahkâm konularını kabul etmedikleri gibi kabir azabı, şefaat, Hz. İsa'nın yaşadığı vb. itikat konularını da kabule yanaşmazlar.

Gelenek karşıtlarının Kur'an'da bulunmayan her şeyi topluca reddederek gelenekçileri çeşitli isimlerle anması, mesela günümüz Türkiye'sinde "Kur'an'daki Din - Uydurulan Din", "Emevî Dini" gibi tesmiyelerle geleneği savunanları küçümsemesi ve onları din uydurmakla itham etmesi, kendilerine karşı bir tepki oluşmasına neden olmuştur. Mesela kendilerini "Kur'an Araştırmaları Grubu" diye adlandıran ve gerçek kimliklerini vermekten içtinap eden bir grup tarafından kaleme alınan eserin adı "Uydurulan Din ve Kur'an'daki Din" olup, kitabın ilk sayfasında "Allah pisliği akıllarını kullanmayanların üzerine yağıdır." (Yûnus, 10/100) ayeti verilmekle, ciddi bir tahrike imza atılmıştır. Yapılan tahrik, haber-i vahidin inkârı küfür olmadığı halde bu insanların tekfir edilmesi sonucunu doğurmuştur. Kabir azabı bunun güzel örneklerinden biridir. Kabir azabına yönelik hadisler, adlarıyla birlikte ele alındığında bile tevatür seviyesine ulaşmamakta ve sadece sıhhat dereceleri yükselmekteyken çok rahatlıkla "Bu konuda tevatür var. Dolayısıyla inkâr eden kâfir olur." denilebilmiştir (Ödemiş, 2017: 503-567).

Yaklaşım tarzları ve temel prensipleri itibariyle kabir azabı konusunda tarafların konsensüs sağlayarak ortak bir görüşte buluşmaları mümkün görünmemektedir. Bu konuda asgari beklentimiz, hakaret içermeyen ilmî bir zeminde konunun ele alınması, kabul veya reddederken karşıdakilerin de Müslüman olduğunun unutulmamasıdır. Küfrü gerektiren haller bellidir: Ayeti ya da mütevatir sünneti reddetmek (Kılavuz, 1996: 144). Dolayısıyla âhâd haberi kabul etmeyen biri tekfir edilemez. Ancak kendi kafasına göre değil sünnete binaen karar veren birine de "Din uyduruyor." denilemez. Çünkü onun dayanağı dinin ikinci kaynağı olan sünnettir. Bir Müslüman için Hz. Peygamber'den geldiği bilindikten sonra tek bir hadis-i şerif bile hüküm doğurur, bağlayıcıdır. Önemli olan ilgili hadis-i şerifin sıhhatidir. Hz. Peygamber sair insanlar gibi hayatını sürdürüyordu. Bazen bir sahabîyle teke tek konuşurken çok önemli bir konuya değiniyordu, bazen de büyük kalabalıkların karşısında söylüyordu sözünü. Dolayısıyla her konuda bir mütevatir hadisin olması beklenemez. Sıhhatinde sorun olmayan

âhâd haberler de bu anlamda bağlayıcıdır, onlar üzerinden fikhî ahkâm belirlenebileceği gibi itikadî konular da izah edilebilir. Bu nedenle ötekileştirici ya da tahkir edici bir dil kullanmak yerine birleştirici ve uzlaştırıcı bir üslup kullanmak tercih edilmelidir.

Kabir azabına dair son sözümüze gelince, sarahaten olmasa da bazı ayetlerin kabir azabının varlığına delalet etmesi; yukarıda örnekleri verilen pek çok hadis-i şerifin ondan açıkça bahsetmesi; kabir azabının aklen ve naklen mümkün olması bizim onun varlığını kabul etmemizi sağlamıştır.

KAYNAKÇA

- Akın, M. (2017). Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı. *Diyanet İlmî Dergi*, C: 53, S: 4, s. 151-177.
- Âmidî, Ebu'l-Hasen Seyyiduddîn Ali b. Ebî Ali (trs), Ğâyetu'l-Merâm fî İlmi'l-Kelâm, thk. Hasen Mahmud Abdullatîf, Kahire: el-Meclisu'l-A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye.
- Arslan, A. (1995). *Büyük Kur'an Tefsiri*, İstanbul: Arslan Yayınları.
- Ayyâş, Muhammed b. Mes'ûd (1380). *Tefsîru'l-Ayyâş*, Tahran: el-Matbaatu'l-İlmiyye.
- Beydâvî, Nâsiruddîn Ebu Saîd Abdullah b. Ömer (1418). *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahmân el-Maraşlı, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî.
- Cürcânî, Abdulkâhir (1429). *Dercu'd-Durer fî Tefsîri'l-Âyi ve's-Suver*, thk. Velid b. Ahmed, İngiltere: Mecelletu'l-Hikme.
- Cürcânî, Seyyid Şerif (2015). *Şerhu'l-Mevâkıf*, trc. Ömer Türker, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Çapku, A. (2015). *İbn Sînâ, Gazzâlî ve İbn Rüşd Düşüncesinde Ahiret*. İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Dârekutnî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer (1424). *Sünenu'd-Dârekutnî*, Beyrut: Muessesetu'r-Risâle.
- Erdoğan, İ. H. (2019). *Ölüm, Ölümsüzlük ve Ahiret Tasavvuru*, Kayseri: Kimlik Yayınları.
- Ğazzâlî, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed (1424), *el-İktisâd fî'l-İ'tikâd*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- <https://www.tarihiolaylar.com/tarihi-olaylar/mumya-260> Erişim: 31.11. 2019
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasen (1411), *Taziyetu'l-Muslimi an Ahîhi*, thk. Mecdî Fethî es-Seyyid, Cidde: Mektebetu's-Sahâbe.
- İbn Atiyye, Ebu Muhammed Abdulhakk (1422), *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Abdusselâm Abduşşâfi, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İbn Ebî Hâtim, Ebu Muhammed Abdurrahman (1419), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Es'ad Muhammed Tayyib, Suudi Arabistan: Mektebetu'l-Mustafa el-Bâz.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali (2001), *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdulkadir Şeybe el-Hamd, Riyad: Matbaatu Melik Fehd.
- İbn Hâlid, Ahmed b. Muhammed, el-Mehâsin (1371), Kum: Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr (1432), *Kitâbu'r-Rûh*, thk. Muhammed Ecmel Eyyûb el-İslâhî, Riyad: Dâru Âlemi'l-Fevâid.
- İbn Kulûveyh, Ca'fer b. Muhammed el-Kummî (1398), *Kâmilu'z-Ziyârât*, Necef: Dâru'l-Murtedaviyye.
- İbn Sem'ûn, Muhammed b. Ahmed (1423), *Emâlî İbni Sem'ûn*, thk. Âmir Hasen Sabrî, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye.
- İbnu'l-Cevzî, Cemâluddîn Abdurrahmân (1422), *Zâdu'l-Mesîr*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî.
- Kâdî Abdulcebbâr (1416), *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, thk. Abdulkерim Osman, Kahire: Mektebetu Vehbe.
- Kârî, Ali b. Sultân Muhammed (1405), *Şerhu Müsnedi Ebî Hanîfete*, thk. Halîl Muhyiddîn, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Kaya, Murat (2016), "Kabir Azabıyla İlişkilendirilen Ayetlerin Tahlil ve Değerlendirilmesi", *Usûl İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 25: 158-204.

- Kılavuz, Ahmet Saim (1996), *İman Küfür Sınırı Tekfir Meselesi*, İstanbul: Marifet Yayınları.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik (trs), *Letâifu'l-İşârât Tefsîru'l-Kuşeyrî*, thk. İbrâhim el-Besyûnî, Mısır: el-Hey'etu'l-Misriyyetu'l-Âmme.
- Mâturidî, Muhammed b. Muhammed Ebu'l-Mansûr (1426), *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, thk. Mecdî Baslûm, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Nehhâs, Ebu Ca'fer (1421), *İ'râbu'l-Kur'ân*, thk. Abdulmun'im Halil İbrâhim, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed (1419), *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, thk. Yûsuf Ali Bedevî, Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed (2003), *Tebziratu'l-Edille fî Usûliddîn*, thk. Hüseyin Atay, Ankara: DİB Yayınları.
- Okuyan, Mehmet (2015), *Kur'an-ı Kerim'e Göre Kabir Azabı*, İstanbul: Düşün Yayınları.
- Ödemiş, Mehmet (2017), "Tartışmalı bir Akide Problemi Olarak Kabir Azabı", *Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 30: 503-567.
- Özdemir, Veysel (2014), "Kabir Azabı ile İlgili Bazı Hadislerin İsnadları Üzerine Bir İnceleme", *EKEV Akademi Dergisi*, S. 59: 265-330.
- Özdemir, Veysel (2014), "Kabir Azabı ile İlgili Bazı Hadislerin Metin ve İçerikleri Üzerine Bir İnceleme", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 3: 55-123.
- Râzî, Fahrüddîn (1420), *Mefâtihu'l-Gayb*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî.
- Sadûk, Muhammed b. Ali (1413), *Men Lâ Yahduruhu el-Fekîh*, Kum: Defteru Tebliğâtin İslamiyyun.
- Sa'lebî, Ahmed b. Muhammed İbrahim (2002), *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ebu Muhammed b. Aşûr, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî.
- Sallâbî, Ali Muhammed (2006), *Ahirete İman*, trc. Harun Ünal vd, İstanbul: Ravza Yayınları.
- Sarıkoğlu, Ekrem (2002), *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Isparta: Fakülte Kitabevi.
- Sarmış, İbrahim (2013), *Rivayetler ve Yorumlarla Akaid Oluşturmak ve Kabir Azabı*, İstanbul: Düşün Yayınları.
- Sem'ânî, Ebu'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed (1418), *Tefsîru'l-Kur'ân*, thk. Yâsir b. İbrâhim, Riyad: Dâru'l-Vatan.
- Semerkindî, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed, *Bahru'l-Ulûm, Şâmîle İçinde*.
- Sifil, Ebubekir (2016), *Ehl-i Sünnet Akaidi Muhtasar Tahâvî Akidesi Şerhi*, İstanbul: Rihle Kitap.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr (1420), *Câmiu'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Şam: Muessesetu'r-Risâle.
- Teftezânî, Saduddîn (1982), *Şerhu'l-Akâid - Kelam İlmi ve İslam Akaidi*, Haz. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Toprak, Süleyman (2001), "Kabir", İstanbul: DİA.
- Tümer, G; Küçük A (1993), *Dinler Tarihi*, Ankara: Ocak Yayınları.
- Uçkaç, Abdulkadir (2007), *Lutfu'l-Allâm fî Akâidi'l-İslâm*, Malatya: Teknik Ofset.
- Uysal, Ekrem (2017), "Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı", *Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, Batman, C. 1, S. 2.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed (1415), *el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Safvân Adnân Dâvudî, Beyrut: Dâru'l-Kalem.
- Yitik, Ali İhsan (2011), "Tenâsüh", İstanbul: DİA.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Amr (1407), *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmidi't-Tenzîl*, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî.